

Szerbhorváth György

A Vajdaság – egy mítosz vége

Hogyan látják a Vajdaságot, a vajdaságit a központból? Azaz a centrumból a perifériát? A belgrádi hetilap, a *Vreme* mellékletben térképezte fel a Vajdaság kultúráját. Az első rész, melynek címe *A síkság muzsikája*, címodalán a tipikus fénykép, ahogyan a vajdaságit el kell képzelni: fekete kalapos, fekete öltönyös férfi. Úgy hatvan körüli, kövérkés. Hátán cipeli a nagybőgőt. Mintha szomorú lenne, mert fejét kissé lehajtja. Jobbján a felszántott föld, balján az út mellett gyümölcsfa. Háttal látjuk, gyalogol, pontosabban bandukol – mintha kifelé menne az életből.

És jöhetnek a hívószavak, először is egy szám: 26. A Vajdaságban 26 nemzet és nemzetiség él együtt, egymás mellett, békésen, egymásra hatva, egymást megtermékenyítve. Így tanultuk és tanítják ma is. Ha jól emlékszem, a 80-as években, amikor még általános iskolás voltam, 23 volt ez a bűvös szám. Hogy hogyan és kikkel gyarapodott 26-ra, nem tudom. És az is biztos, hogy e szám sosem lehet pontos. Az utóbbi években szülőfalumban, épp a mi utcánkban is, a magukat egyiptomiaknak valló kosovói romák jelentek meg, és ők is egy kompakt etnikai közösség, már muzulmán imaház, kisebb minaretet is építettek udvarukban, iszlám hitoktatás zajlik az iskolában, a gyerekek halál uzsonnát kapnak. Eközben a 26 (23) régi nagy etnikai közösség közül néhány már csak mutatóban van meg, szó szerint mutatóban. Azaz lehet őket mutogatni: népviseletüket, gasztronómiájukat, egy-két hagyományukat. Miközben már otthon is szerbül beszélnek.

Francesco Grisellini 1774–76-os utazásai során nem 24 nációt jegyzett fel (mint Claudio Magris írja, aki a tévében hallot-

ta ezt az adatot a 80-as évek első felében, mikor a Duna menti utazásai során a Vajdaságban járt), hanem tíz nációt sorol fel: oláhok (románok), rácok (szerbek), görögök, bolgárok, magyarok, német telepések, franciák, spanyolok, olaszok, zsidók. Magris hozzáteszi, hogy Becskereken (Zrenjanin) már nem is emlékeznek arra, hogy spanyol város lett volna. A 19. század vége felé Pancsován pedig még voltak székelyek. Hogy a Vajdaságban éltek volna spanyolok, olaszok, franciák, nos, hát arról mi nem hogy nem tanultunk, nem hogy elfelejtettük, nem emlékezünk, de nem is hallottunk róluk. Egy-két odavetődött utazó, szerető, idehozott férj vagy feleség, letelepedett szakember vagy rejtélyes különc, bohém, világpolgár, bűnöző nem számít. Székelyek persze voltak és vannak is. Egy újabb hullámban a második világháború alatt a magyar hatóságok telepítették ide őket – a vajdasági magyarok is csángóknak nevezték őket, azaz pejoratíván lecsángózták őket (ami majdnem lerománózás), mondhatni, még magyarszámba sem vették őket. Szinte nincstelenül érkeztek, betelepítették őket a magyarországi KZ-kbe kitelepített szerbek helyébe (akiket az első világháború idején hoztak ide, például két magyar falu közé építettek egy újat). A szerbeknek természetesen mindenüket hátra kellett hagyniuk. 1944-ben aztán a székelyek menekültek a magyar honvédség „ösztönzésére” (tudni való volt, mi várhat rájuk), és ők is hátrahagyták azt, amit időközben megszereztek. Amíg nem érkeztek vissza a megmaradt kitelepített szerbek, addig azt a keveset is széthordták. Majd össznépi „mulatságként” vitte mindenki, amit ért – a németektől. Aztán érkeztek az oroszok, a partizánok, ők is zabráltak, s végül felállt a kommunista hatóság – és mindenkitől elvettek mindent.

A vajdasági hívószavak: síkság, csárdás, szállás, tanya. Templombúcsú (kirbaj) és ringlispíl. Malom, kocsma, csárda. Pipacs, szalabála, tiszavirág, jegenye. Harmonika, tambura. Bor-sör-palinka. Duna, Tisza, Fruška Gora, Delibláti homok-

puszta. Pannon-tenger és tengerész. Bácsi vár, aracsi puszta-templom, szerémségi manasztirok. Verseci bor, apatini sör, házi pálinka. Szárma (töltött káposzta), fasírt, čufte, bezdáni halászlé, kalácsok és lepények. Vajdasági paprikás (!). Karlócai borpince, cselarevói és becskerekai sörgyár, pálinkafőzde. Szeszhamisítás. Szabadkai szecessziós városháza, Palicsi-tó, bicikli és Lifka mozi. Ferenc József-csatorna. Dunai hidak, a báni palota, a péterváradai vár – a Duna Gibraltárja (jaj). Rocky Balboa szobra Žitištén. Lerombolt vagy elhagyatott zsinagógák. Eladó házak. A međai (párdányi) Johnny Weismüller (Tarzan) szobra szülőfalujában. A titeli Duško Popov, James Bond mintaadója. A mokrini libaviadal és tojástörő verseny. Aratóbál és kolbászfesztivál. A magyarkanizsai Szeles Mónika. Az újvidéki Đorđe Balašević. Gazdag kulturális-művelődési műsor (bogat kulturno-umetnički program). Békés együttélés. Európa éléskamrája. Tolerancia. Vegyes házasságok. Multikulturális, többnyelvű, multikonfesszionális. Hidakat építeni, sztereotípiákat lebontani. Menekültek, üldözés, népirtás, vérbosszú, magyarverés és szerbverés.

Hogy van-e vajdasági szolidaritás? Megörülnénk-e egymásnak egy versecivel, pancsovaival, zimonyival, rumaival, Sremska Mitrovica-ival, ha valahol a messzi külföldön találkoznánk? (Zimony már Belgrádé, nem is Vajdaságé, Pancsova is csak szinte névleg.) Egy vajdasági ruszinnal, szlovákkal, bunyeváccal, félig német, félig zsidóval, románnal, szerbbel, cigánnyal? Földinek neveznénk egymást, mert hát vajdaságiak vagyunk? Aligha. Kölcsönadnánk egymásnak? Aligha. Legfeljebb mint bárki másnak. Lehet, hogy segítenénk egymásnak – közben szerbül beszélünk a nem szerbbel is, az állam nyelven, ez a *lingua franca*, mert egymás nyelvét úgysem értenénk. S minél délebbre megy a Vajdaságban, annál ritkábban hallasz nem szerb szót. A Vajdaság ugyan nekem hogyan jelentheti Dél-Bánátot, ha – állítólag – csak kisgyerekkoromban jártam

ott egyszer, és leginkább csak, miközben aludtam, átutaztam rajta? Nyugat-Bácskát sem ismerem, Szerémséget sem. Szinte több holland városban jártam, mint vajdaságiban, Hollandiát bejártam, mert bejárható vonattal, egy óra alatt ott vagy bárhol. A Vajdaságban, mely negyedakkora sincs, mint Hollandia, ha nincs autód, sosem érsz oda egyik sarkából a másikba egy nap alatt. Száz kilométert itt megtenni vonattal egzotikus kaland, a buszállomás sosincs a vasútállomás mellett, de ez mindegy, mivel a legtöbb járat megszűnt.

A „vajdasági” jelző jó hívószó, címke, brand. Most jelent meg a szintéren a Vajdasági Kulturális Központ Egyesület nevű valami, melyről semmit sem tudni, honlapjuk nincs, de elnöke elmondta, céljuk a Vajdaságban élők kultúrájának fenntartása és továbbfejlesztése (stb.). Bejelenti, hogy megszervezik a Kanizsa Fesztet, melyen „ismert magyarországi és szerbiai előadók, DJ-k fogják szórakoztatni a közönséget”. Vagyis a máz, a forma vajdasági, de a tartalomnak már semmi köze hozzá, hisz nem vajdasági zenészek lépnek fel. Sőt, már nem is kultúráról van szó, hanem szórakoztatásról. Ez önmagában nem probléma, szórakozni nem bűn – de a vajdasági jelző ráaggatásával mintegy kulturálisan akarják legitimálni. Hogy nem is szórakoznak, hanem művelődnek.

A vajdasági mint identitás akkor létezik, ha nem vagy a Vajdaságban. A Vajdaságban azt mondani, hogy én itt és most elsősorban vajdasági vagyok, így határozom meg magam, annak nem sok értelme van. Még annyi sem, ha Magyarországon azt mondod, magyar vagyok, Szerbiában, hogy szerb, Franciaországban, hogy francia. Hiszen mi is tartozna bele a vajdaságiba? A nyelv nem. Regionális meghatározásként is túl általános, még Szerbián, de a volt Jugoszlávián belül is. Magyarországon sokan azt sem tudják, mi az a Vajdaság. Maradnak a városok (Újvidék, Szabadka, avagy pont a kettő közt, félúton Kishegyes, a szülőfalum). Maradnak a földrajzi

régiók – Bácska, Bánát, esetemben Bácska, amit könnyű leírni – a Duna és a Tisza között, „lenn”, délen. Ha pedig külföldön azt mondod, vajdasági vagy (és nem szerbiait mondasz), abban óhatatlanul kiérződik egy kis felsőbbrendűség, egy kis elzárkózás a Balkántól.

A közvélekedés szerint a szlávok a kollektív sportokban jók. A Vajdaságban a falusi, kisvárosi kisebbségek pedig az individualista sportokban. Az asztaliteniszben, a tekézésben, anno a birkózásban is, Európa- és világbajnokokat adva. Híresek az uzdini román pingpongos fiúk, a csókai és zentai magyar pingpongos lányok. Azok voltak a magyarkanizsai birkózók. Az óbecsei kuglizók.

Itt semmi sem az igazi, eredeti, valódi. Nem lehet az, hisz ide mindenki érkezett, hozta magát, és hozott valamit. A különbség csak annyi, hogy ki mikor érkezett – az a kétszázötven-háromszáz év igazán nem nagy lépték az időben. És mindenki hozta magával azt, amije volt, pontosabban semmije sem volt, így emlékeket, ötleteket hozott. Vagy lopott. Innentől kezdve a Vajdaságban szinte minden hamis, és mivel hamisítvány, hát giccses. Mi itt az eredeti a zenében, az építészetben, a néphagyományokban? Voltaképp semmi az égvilágon. Mindig az a mese, hogy az itt élők egymásra hatottak, megtermékenyítették egymást, így jött létre az új, az eredeti vajdasági. Ez már majdnem igaz, és mivel igaz, hát szép. De a giccs is lehet szép – valakinek. A hamis is lehet jó – hisz ma már mindent hamisítanak (lásd a kínaiak). A Vajdaság az operettek világába illő: a régi Magyarország életében, az Osztrák–Magyar Monarchia idejében (amikor először volt Vajdaság, legalábbis papíron, de inkább nem volt, megszüntették, még mielőtt lett volna tartalma is), írják, a kánaáni bőség megtestesítője volt, az operettszerű élet nagy színpada, a dzsenti bohózatok talaja. Ahol mulattak, vigadtak, de a csillogás mögött nem volt semmi – csak az éhes napszámosok, kubikosok a poros vagy sáros

földeken, a mocsarak lecsapolásánál. Még az 1970-es években is lapáttal, talicskával, két kézzel ásták a vízelvezetőket, szalonnán, száraz kenyéren éltek a munkások. A különbség csak annyi, hogy száz, kétszáz évvel ezelőtt az urak cigányzenére mulattak, és vedelték a bort, miután a tanyáról beértek a lovas kocsin a mezővárosba, míg a 70-es években a párttitkárok már fekete Mercedesen rohantak az értekezletre. Ahol, az akkor Újvidéken élő Gion Nándor író beszámolója szerint, bár ez az Írók Egyesülete érvényes, már konyakot ittak.

A Bánát ugyan a Vajdaság része, de előbb igazándiból a Bánság volt egy földrajzi egység. Melynek egyik, ha nem a legnagyobb írója Herta Müller. És habár főleg a romániai, a bánsági németek hányattatásairól írt, az ő sorai szorítják el torkunkat, nem a vajdasági íróké. Herta Müller kapcsán eszünkbe jut, hogy Claudio Magris jegyezte fel a 80-as évek első felében dunai utazásai során, amikor a Bánát déli részén járt, hogy: „[ú]gy tűnik, a fehértemplomi német irodalom főleg női hitbizomány volt, és a jó társaság hölgyei és kisasszonyai művelték. Nagl – Zeidler – Castle szerzők terjedelmes osztrák irodalomtörtetében a Bánatról szóló jegyzetben az áll, hogy a »tiszték leányai között is vannak költői tehetséggel megáldott teremtetések.«” De ebből nem következik semmi. Az sem, hogy egy másik német író, a szintén német Esther Kinsky *Banatsko* című regénye (a német eredetinek is a régió szerb neve a címe) miért zavarba ejtően furcsa – olyannyira, hogy a szerző a magyarországi Battonyán kezdi, aztán a Tisza másik partján, Bácskában kalandozik (!), és még a magyar fordításban is szerbül szerepelnek a túlnyomórészt magyar települések nevei (Kanjiža – Magyarkanizsa). A regényből kiderül, a német író, Esther Kinsky, akadnak gyökerei arrafelé, de inkább Bácskában, mégis Bánátot vizsgálja, de az olykor szó szerinti nagy bűdös semmin túl nem talál sokat: kietlenség, lepukkant figurák, por (már megint), forró nappalok a Dél-Alföldön. Ahogyan

az egyik recensens megjegyezte: „a regény a sík vidéki szorongás kisenciklopédiája”. Hát ismét megérkeztünk: egzotikus vidék ez, épp amiatt, mert annyira nincs itt semmi sem. De vitatkoznunk kell a szerzővel és a recensenssel is: aki nem lát ott semmit, miért ír róla? Nekem szerencsém volt, belülről láthattam Észak-Bánátot hosszabb-rövidebb időn keresztül, már gyerekkoromban is, aztán katonaként, határőrként és később íróként. S volt mit látnom, volt kikkel beszélnem, egy mára szinte színtiszta szerb faluban is, ahol anno németek, zsidók és magyarok éltek. Mára száz-kétszáz magyar maradt az ötezer lakosú Mokrinban. De egy hónap alatt ott magyar szót nem hallottam, sem az utcán, sem a kocsmákban, a trafikos egy magyarországi keresztrejtvényűtséget árult csupán a sok szerb lap mellett. Misére nem mentem el, pedig kiírták, mikor jön hetente a pap. Egyszer kimentem a katolikus temetőbe, fákkal, bokrokkal, gazzal benőtt német és magyar sírok közé. Ám néhány friss magyar sír is akadt, még el sem száradt koszorúkkal. Paradox módon a magyar temetőben még van – élet. (Egy másik falu kapcsán olvastam a beszámolót, hogy abban az évben az egyedüli beruházás a temetőhöz való út és a kerítés kiépítése volt.)

Ám akad e faluban élet a kávézóokban is, a piacon, a focimeccsen. Ugyan leharcolt vidék, benőtte a gaz a vasútállomás előtti síneket, az ártézi kútból nem folyik a víz, mégis, aki keres, talál ott sok mindent. Olajat és gázt, nem keveset. A helyieknek két autójuk van, egy benzines, meg egy gázos, amivel csak a közelben furikáznak. És megcsapolják a gázt. Néha lenn, a kútban emiatt megfullad egy-egy ember, akit senki sem tart tolvajnak, hisz az övék a gáz. A fűrészek miatt ihatatlan a víz, ha letusolsz, földgázzagú leszel. De hogy ezt lássuk, a Bánátot, a Bánságot, ott kell élni. És ha lehet, el kell jönni. Herta Müller elmenekült a Bánságból, s megírta, Esther Kinsky odament, a franc tudja, mit keresni, az egzotikumot?, aztán nem talált

szinte semmit, és megírta, kissé fölöslegesen, hogy akkor talán nincs is ott semmi sem, megállt az idő, mindent ellep a por, csak a nap vakít. És, sajnos, azt kell mondanunk, unalmas, semmitmondó, nemigen hiteles már ez a narratíva. Ahogyan ismét csak Magris számol be arról az olaszról, aki Újvidéken él, s „azt mondja, úgy érzi itt magát, mint Drogo főhadnagy Buzzati *A tatárpuszta* című regényében: tunyaságba süppedve vár valamire, ami sohasem fog bekövetkezni.” Ezek szerint az az olasz sem látott és érzett előre semmit: öt év múlva már minden abszolút forrongott, kitört a háború, Újvidéket is ellepték a fegyveresek, újabb alig egy évtized múlva pedig a NATO lebombázta a város összes hídját, hogy másról ne is szóljunk. Ez nem elég? Az első puska lövések után még írók tucatjai rohantak Nyugatról és Keletről is megírni a Jugoszláviában élők nyakába szakadt háborút, a Nagy Háborút és a Nagy Témát, s megírták ezt az újvidékiek is. De nem ez a kunszt – hanem éppen az, ha nem a tunyaságba süppedve várjuk azt, ami jön, mert tudjuk, hogy be fog következni. Ami ott van a porban, a sárban – hogy ezt a végtelenül lestrapált két szót használjuk ismét. (A harmadik a *határ*, de ezt most végképp hagyjuk.)

A Vajdaság sokak szemében: gyarmat. Mert gyarmat az, amikor az anyaországukat elhagyók új társadalmat alakítanak ki, és ők igazgatják az őslakosok életét is, akik vagy beolvadnak, vagy részben kihalnak (Huntington definíciója szerint). Márpedig a Vajdaságban az 1918 után érkező délszláv telepeselek irányították az őslakosok életét – jellemzően a montenegróiakra mondták, hogy igazgatónak születtek. Az első miloševićista vajdasági kormányfő, Radoman Božović is onnan érkezett (Montenegróban már 16 évesen főállású ifjúsági párttitkár volt), aki átjátszotta Belgrád kezére a tartományt – bár maga Slobodan is Crna Gora-i. Sorolhatnánk, bár konkrét statisztikák nemigen vannak. De gyarmattá vált a Vajdaság

1941–44 között is, amikor a horthysta hatóságok nem bíztak meg a bácskai magyarokban, és Budapestről érkeztek a rendőrök, a hivatalnokok, a telefonos kisasszonyok. De a bizalmatlanság sem az ő találmányuk volt: 1931-ben a belgrádi *Politika* napilapban megjelent hirdetés tanúsága szerint zsandárokat kerestek a Vajdaság (a Dunai bánság) területére, de kizárólag olyan szerbek jelentkezhetnek, akik nem vajdaságiak, hanem koszovóiak, boszniaiak, horvátországiak vagy épp a szűkebb Szerbiából származó szerbek.

Minden vajdasági, ha valaki kimutatja róla. Minden vajdasági, ha valaki vajdaságinak nevezi. Vajdasági az, ami nem egy etnikai dologból áll, és mivel mindenről kimutatható, hogy több etnikai dologból áll, hát vajdasági. Olyan ez, mint az amerikai. Vagy az európai. Minden amerikai, ami ott van, csak rá kell fogni, hogy amerikai. (A legamerikaibb dolog a hamburger, csak az pont nem az, hanem hamburgi.)

A Vajdaságot szeretjük egységes kulturális térként elképzelni, és klasszikus módon hozzáképzelné a hagyományokat is. A Vajdaságról szeretjük a legszebbeket mondani, kiemelve a balkáni kontextusból. A béke, a megértés, az együttélés példaként hivatkoznak rá, de elfelejtik a népirtásokat. Még Attila, a hun is egzotikus hős szerepében tűnik fel, a magyarok őseként, akit talán itt temettek el valahol a Tiszában. (A közvélekedéssel ellentétben Attila korántsem volt barbár, főleg a rómaiak agresszivitásához képest nem, de rossz volt a marketingje, azaz később a Vatikán PR-ja sokkal erőteljesebb volt. Pedig Attila is multikulti volt már – lehetne ő a Vajdaság ősmítoszának a főszereplője.)

Eközben a Vajdaságban az emberek nem ismerik sem egymást, sem a másik kultúráját. Ami nem is csoda, a mítosszal ellentétben a lakosság többsége egynyelvű. A kisebbségek ugyan inkább megtanulják a többségi szerb nyelvet, de a fiatalokra – így a vajdasági magyarokra – ez egyre kevésbé jellem-

ző. Marad hát, hogy angolul kérjenek kávé az a Szabadkán, ahol anno relatív többségben éltek a magyarok. A pincér ügyis jövevény Szabadkán, azaz vélhetően horvátországi, boszniai vagy koszovói szerb, talán menekült, hisz e munkát ők kénytelenek elvállalni. Mert hiába tekintik magukat dolgozó népnek a vajdaságiak, a másikat kiszolgálni szegényen. Vagy ha őshonos vajdasági szolgál ki, eltűnik a vendégszeretet ősi mítosza is, és undorodva teszi elé a kávé.

A zsurnaliszta, aki még mindig ott tart, hogy a valóság megszépítésén kell dolgoznia, aki még mindig a mindenkori hatalom propagandistája, akárcsak a korábbi időszakokban, előszeretettel nyúl a nyelvhez, ha egy vajdasági település sokszínűségét ábrázolja. Íme egy példa, mely a Nagybecskerek melletti Erzsébetlak (Belo Blato) falváról szól, a nádvágiak nehé, ámde milyen szép és hagyományos életéről: „...az itt élő emberek hét nyelven beszélnek: szlovákul, magyarul, bolgárul, szerbül, roma nyelven, németül és ezek keverékén, amit itt »erzsébetlakinak« mondanak. Itt mindenki ismeri szomszédjának a nyelvét.” Nos, erős a gyanúnk, hogy ha valaki tényleg e hét nyelven beszél, tényleg ismeri szomszédai nyelvét, valójában egyik nyelvet sem beszél jól, a sajátját sem. De inkább van szó újságírói túlzásról, hatásvadászatról, ami a pusztuló vajdasági falvak világát még mindig úgy festi le, hogy ott szegény, ám boldog emberek élnek. Akik szinte éhbérért dolgoznak (a nádvágiak pedig kegyetlenül nehéz munka), nincs miből kifizetniük a tüzelőt, az áramot. Nem tudják gyermekeiket taníttatni, azok pedig menekülnek a falvakból. Az újságcikkekben, a tévériportokban persze az is közhelyszerűen, ugyanakkor kötelezően megjelenik, hogy azért, mert nincs diszkó, kávéház sem, „nincs hol szórakozni”. A pőre valóság azonban ennél jóval több: persze, hogy menekül mindenki a nehéz munka, a nincstelenség elől. De a média még mindig ápolja a vajdasági falu parasztromantikáját, hogy ott, falun van még igazi, auten-

tikus, embernek való élet, a városban nincs. S hogy akkor már jobb szegénynek lenni – a szóban forgó újságcikk címe is erre utal: „A szegény ember kincse a nád.”

A toposzok sora végeláthatatlan. Az egyik, hogy a Vajdaság Európa éléskamrája. De legalábbis az lehetne. A termőföld valóban kiváló. De a technológiák zömében a régiek, és az állam (amire azt mondjuk, hogy „Belgrád”) lefölözi a többletet, vagy ahogyan a parasztok mondják: kirabolja őket. Ez általában igaz. De ismét nehéz mit kezdeni azzal az imént említett toposszal, hogy az itt élő népesség milyen dolgos (ellentétben a harcos balkániakkal...). Ez még azokból az időkől maradt meg, amikor több mint félmillió német élt itt. De mi ennek az ára? Az, hogy a Vajdaság, mióta Szerbia, illetve Jugoszlávia kötelékében volt és van, azaz 1918 óta, folyamatosan kizsákmányolt a mindenkori központ által. A birodalom fejőstehene, mondhatnánk. És ez a szemlélet még ma is él és hat: Tomislav Nikolić volt szerb elnök világosan, bár öntudatlanul kimondta ezt egy szép júniusi napon 2013-ban, midőn meglátogatott egy Újvidék közeli sárgarépa-termesztő gazdaságot: „[a] Vajdaság arra született, hogy teremjen.” Ami e formájában még zavaros is, mert a föld ugyan magától is terem, de mégiscsak jobban, ha megművelik. A volt elnök szavait úgy is lefordíthatjuk, hogy a Vajdaság arra született, hogy Szerbiának termeljen. Részben persze saját magának is, hisz a Vajdaság Szerbia része. De e gazdasági „logikát” ragadta meg az USA belgrádi nagykövete is, amikor arról beszélt Újvidéken, hogy a Vajdaság esélye az Európai Unió földrajzi közelsége, s hogy szerintem ki kell használni ama adottságokat, melyeket a Vajdaság többnemzetiségű és multikulti közegként nyújt.

Helyben vagyunk: több nemzetiség, multikulti. Az árnyoldalakról, a népiértésokról, az (el)űldözésekről, a rasszizmusról, az intoleranciáról egy szó sem. Az pedig szintúgy érthetetlen, hogy a földrajzi közelség mit jelent. Kína nincs közel az EU-

hoz, mégis, gazdasági értelemben tarolnak, a Vajdaságban is. A mi falunkban, Kishegyesen, már három kínai üzlet van. Más meg szinte semmi. A mezőgazdasági szövetkezet olasz vállalkozó kezébe jutott, és mivel nem figyeltek a privatizációnál, a színház épülete is az övé lett (ez utóbb visszakerült a faluhoz), de igazán unikális módon még a második világháborús partizánemlékmű is olasz kézre került, mert véletlenül a park területét is privatizálták.

Az oly istenített együttélésről, amire szintén előszeretettel emlékeznek vissza, meg eszünkbe jut a vajdasági német társadalom stratégiája (ami sokban hasonlít az 1991 utáni koszovói albánokéra). Látván, hogy a trianoni döntések után már nem Magyarországon élnek, hanem Jugoszláviában, érzékelve a szerb dominanciát, a királyi diktatúrát, a Vajdaság kizsebelését különadók kitalálásával, elkezdtek kialakítani saját intézményeiket. Mivel átlagosan mégis Jugoszlávia egyik, ha nem a leggazdagabb etnikai közössége volt a német, megtehették, hogy az üzleti világba és a magánéletbe menekülve, saját politikai pártot létrehozva, amely nem közösködött más vajdasági pártokkal, kezdjék el kiépíteni a német intézményeket. Ha a jugoszláv hatalom célja a Szerb–Horvát–Szlovén Királyságban élő kisebbségek asszimilációja volt, úgy ők magánpénzből létrehozták magániskoláikat, kultúrintézményeiket, szervezeteiket. A szegény magyarokat, szlovákokat, ruszinokat stb. be lehetett kényszeríteni az állami iskolákba, de a németeket már nehezebben. A központnak meg nem volt ereje e csendes német ellenállást megakadályozni, már csírájában elfojtani. A németek tőkájére, szaktudására, munkájára amúgy is nagy szükség volt. De hogy a németek körében a vajdasági-ság eszméje létezett-e, éreztek-e bármiféle közösséget a többi vajdasági nációval, nos, az olyan fontos és erős kérdés, amit tudtommal nem hogy nem válaszoltak még meg, de a kérdést sem tették fel.

A Vajdaság aranykorának tartják az 1974 utáni időszakot Slobodan Milošević színrelépéséig, mivel az 1974-es úgynevezett titói alkotmány kiszélesítette a tartományi autonómiát, és szinte köztársasági szintre emelte. Saját rendőrsége volt a Vajdaságnak, és az etnikai konfliktusokat úgy oldották meg, hogy ha például szerb és magyar fiatalok összeverekedtek (többnyire a diszko környékén szombaton, a csajok miatt), akkor a szerb rendőr verte a szerbet, a magyar rendőr a magyart, aztán mindenki békében hazament. Ma már magyarverésnek mondják ezt, illetve etnikai indíttatású incidensnek. 1974 után a gazdaság is felpörgött, de nem magától, utána jött a feketeleves, már 1979-ben sorba kellett állni benzinért, de néha kenyérért, olajért, cukorért is (Európa éléskamrájában!), de gyarmatáru sem igen akadt, így hiánycikk volt a mosópor, a kávé, a banán, a csoki (helyette az úgynevezett cukortábla volt kapható). De 1974 után már nem liberális hajlamú kommunisták uralták a vajdasági terepet, hanem az „aranykorban” épp ortodox kommunisták vették magukhoz a kormányrudat. Mások ólomidőknek nevezték el a 70-es éveket, amikor a pártelit megszüntette a pezsgő szellemi életet. Azaz, paradox módon, amikor a Vajdaság a legönállóbb volt, Brezsnyevhez, Kádárhoz és más kelet-európai diktátorokhoz hasonló, poros gondolkodású vezetők voltak az élen. A sajtó nyelve visszatért az 50-es évek nyakatekert frázisaihoz, újra teret hódíthatott a szocreál. Minden innovatív szellemi próbálkozást előbb-utóbb szétverték, olykor a nacionalizmus vádjával. De az értelmiség jó része befutott. Amíg Kelet-Európában már halványult a szocreál, addig a Vajdaságban újra életre kapott, még 1988-ban is forgattak olyan partizánfilmet, ráadásul magyar rendezővel, magyar nyelven, amely 1955-ben is készülhetett volna hangulatát, nyelvezetét, „mondanivalóját” tekintve: a magyar zsellérek a partizánok segítségével elzavarják a földesurat, íme, a föld már az övék.

A testvériség-egység titóista ideológiáját a jugoszláv etnikum vallásának mondják. Ha volt ilyen, akár a vajdaságiság is mondható egy új vallásnak. Mely a régi, királyi Jugoszlávia előtt és alatt aligha lett volna kimutatható, és inkább kapcsolódik a szocialista modernizációhoz. De akinek új identitás kellett, amely felülírja az etnikait és a vallásit is, s még a regionalist is, az inkább választotta a jugoszlávot, hisz annak ideológiája sokkal kidolgozottabb volt. A Vajdaság inkább egy politikai-gazdasági egység maradt, és a küzdelem inkább a gazdasági javak ellenőrzéséért folyt, semmint a fejeért. A Vajdaság kérdése úgy vált mindig politikai kérdéssé, hogy gazdasági kérdés volt: a vajdaságiak szerint kizsákmányolják őket, tehát az itt megtermelt többletet a központi, belgrádi hatalom elviszi magának és a többi, szegényebb régióknak. A Vajdaságra sokszor vetettek ki irreálisan magas és csak az itt élőkre vonatkozó, speciális adókat. A vajdaságiak e gyarmatosítás ellen küzdöttek, és ez vonatkozik a vajdasági szerbek egy részére, politikai elitjük nemzeti liberális opciójára is: „a Vajdaságot a vajdaságiaknak”, így szól a jelszó, és ez tipikusan antikolonizációs folyamatként is értelmezhető. A vajdasági önállóság iránti küzdelem és annak megvalósulása (ha az az volt 1974-ben, az új titói alkotmány létrehozásával) voltaképp egybeesett a világban zajló, gyarmatosítás alóli felszabadulással, a függetlenség kivívásával. Ám a 70-es években a vajdasági politikai elit tagjai – ekkor a Vajdaság szinte köztársaságként létezett – azért ugrottak egymásnak, hogy a Belgrád felé vezető autópályának hol legyen a nyomvonala. Vajon Újvidék központján át (!) vezessen, vagy a város mellett? Hogy a fő téma, a törésvonal ez volt – egy autópálya nyomvonala –, már önmagában jelzi, hogy a vajdasági autonómia fénykorának nevezett időszakban kik és hogyan uralták e vidéket.

Egy vajdasági számára ragyogóan hangzik „a Vajdaságot a vajdaságiaknak” jelszó – mivel nem etnikai, így mintha euro-

péer lenne, világi, felvilágosult, nemzetek feletti. Ugyanakkor milyen rosszul csengenek fülünkben a nacionalistának nevezett jelszavak: „Szerbiát a szerbeknek”, „Magyarország a magyaroké”, „Izrael a zsidóké”. Mivel jobb ennél „a Vajdaságot a vajdaságiaknak”? És mond-e bármit?

Természetesen minden régió történelmét megírhatjuk a konfliktusok történeteként. De feltűnő a Vajdaság esetében, hogy a Vajdaságról kialakított mítoszok mennyire ragaszkodnak a békés együttélés elképzeléséhez. Az általános iskolában – ha jórészt a szocialista ideológia sajátossága miatt is – semmit sem tanultunk a vajdasági konfliktusokról. Spiró György viszont azt írta, Európában kifejezetten etnikai alapú népirtásra pont itt került sor 1848–49-ben, amikor Szenttamásnál a magyarok és a szerbek egymást irtották, és ennek az öldöklésnek nem sok köze volt a forradalomhoz, a magyar szabadságharchoz, illetve a szerb önállósodási törekvésekhez és autonómia-követelésekhez. És ugyan száz évig nem történt újabb népirtás, az, ami 1941–45-ben itt folyt, az döbbenetesen durva és sok embert érintő volt. Utaljunk a zsidók gyors és szinte teljes kiirtására, a magyar hadsereg szerbekkel szemben elkövetett vérengzésére, a cigányokkal szemben elkövetettek-re, majd a magyarok elleni vérbosszúra, a németek kollektív megbélyegzésére, KZ-kbe zárására és elűldözésére mind egy szálig. Mikor is volt itt akkor békés együttélés vagy egymás mellett élés? Persze, éveket, évtizedeket találunk, de ilyenkor mindig diktatúra alatt nyögött a Vajdaság. Ne felejtjük el, 1991–92-ben a vajdasági horvátokat üldözték a csetnikek. A szlovákok, bunyevácok, sokácok (akik pedig mind szlávok), magyarok pedig csak várták, mikor kerül rájuk a sor. A folyamatos, falvak közti konfliktusok pedig megszokottnak mondhatók: a betelepítések logikája miatt a 18. században ezek még vallásiak voltak, később alakultak át vallási-etnikaivá, majd etnikaivá, végül pedig ideologikussá, amikor 1948-tól Titóék

válogatás nélkül vitték Goli otok szigetére a másképp gondolkodókat, lett légyenek szerbek, magyarok vagy zsidók, akik túléltek a holokausztot. Sőt, másképp gondolkodónak sem kellett lenniük, vitték őket, mert gyanúsak voltak. Aztán erről sem beszélhetett senki ötven évig, ahogyan ma sem beszélünk arról, hogy a 90-es évek elején a katonai mozgósítások az etnikai tisztogatás sajátos formáját jelentették a kisebbségek ellen. Slobodan Milošević hatalma úgy kényszerítette menekülésre, emigrálásra a kisebbségi hadköteles férfiak egy részét, hogy számolatlanul küldte ki részükre a katonai behívókat. És a rendőröket is, ha nem jelentkeztek. De ha valaki elhúzott az országból, s ez a hatóságok tudomására jutott (és így történt kiterjedt spiclihálózatuk révén, mely a legkisebb falvakat is elérte), már csak jelzésértékűen keresték. Aztán jóval később jöhetett az amnesztia, vagy egyszerűen az akták elfektetése.

És mit írtak meg mindebből a vajdasági írók? A legjobb vajdasági regényt véleményem szerint egy nem vajdasági írta, a vajdasági magyar származású, de már németül író svájci író, Melinda Nadj-Abonji (akinek jellemző módon a neve szerb átíratban, nem magyarul – Nagy-Abonyi Melinda – szerepel). A *Galambok röppenek fel* egyszerre a Svájcban vendégmunkáskodók családregénye, egy kamasz lányé, illetve a Vajdaságban maradt nagyszülőké, rokonoké. Az ingázás, a sehová sem tartozás regénye, de az erőltetett metaforák kidolgozása és a régi-új klisék alkalmazása helyett úgy írja le a Vajdaságot, a vajdaságiságot is, hogy egyáltalán nem játszik rá erre, és „egyszerűbb”, földközeli érzelmekre épít, érzelmi húrokat penget: a gyerekkor utáni honvágyét, a szeretetét és a szerelemét, a szülőkkel, nagyszülőkkel való kapcsolatát. Nem akart nagyot markolni, így sikerülhetett ragyogóvá. Miközben számtalan passzus mögött ott a kimondatlan: hogy a családtagokat hogyan kínozták meg lelkiileg vagy szellemileg abban a csodálatos Jugoszláviában, a Vajdaságban, ami olyan

csodálatos volt, hogy csak el kellett menekülni előle Svájcig. Nem azért, hogy boldog legyen az élete, hanem hogy egyáltalán reménykedhessen abban, hogy egyszer boldog élete lehet, legalább a lányainak.

A népirtások és egymás elüldözése, kirablása, kifosztása helyett a hatalom inkább arra emlékezteti az embereket, hogy jobb, ha táncolnak és énekelnek, bográcsost főznek, hagyományos foglalkozásokat elevenítenek fel, egyszerűen ápolják a derék népi tradíciókat. Abból baj nem lehet, és ez a gasztrofolk Európa felé is milyen szépet mutat! Kár, hogy nem igaz.

Mindezzel azonban nem azt állítom, hogy az együttműködésnek, az együttélésnek ne lennének ragyogó példái, helyei, időszakai. De miközben a kisebbségek száma és aránya egyre inkább csökken, amivel párhuzamosan csökken iskolázottságuk szintje is, és visszaszorulnak a falvakba, kisvárosokba (hisz a városokban óhatatlanul sokkal erősebb az asszimiláció), amellet a szerb többség a Horvátországból, Koszovóból, Bosznia-Hercegovinából érkező szerbekkel gyarapodott. Akik számára e régió nemcsak lapossága miatt furcsa, de az itt élő kisebbségek nyelve, kultúrája, mentalitása, építészete, mezőgazdasági termelési módja miatt is, és sorolhatnánk... Ahogy számukra az őshonos szerbek is mások, idegenek.

Mesélik, hogy két bácskai magyar falu a mai napig régi sérelmek miatt áll szemben egymással – nemigen házasodnak egymás közt, illetve az öregebbek ezt rossz néven veszik. A két magyar falu (egyik református, másik katolikus) közti szembenállás állítólag onnan ered, hogy amikor 1941-ben kitelepítették a két falu közti település szerb lakosságát, mindkét falu megindult kirabolni az üres szerb falvakat. De az egyik lakói gyorsabbak voltak, ezért emezek megharagudtak. Nemsokára a szerbek helyére székelyeket telepítettek, azaz magyarokat. De ők sem maradhattak sokáig, 1944-ben elmenekültek a közelgő partizánok elől. A két magyar falu lakói maradtak,

de újra megindultak kirámolni az üresen álló székelő házakat. Ám ismét azok voltak a gyorsabbak, akik először is. A másik falu lakói még dühösebbek lettek, mondván, ez azért már tényleg nem igazság! Persze túlzás azt állítani, hogy ma már szóba sem állnak egymással, de ilyenek a mendemondák. A sajtó erről sosem írt, sem a helytörténészek, nem beszélnek erről a politikusok. De milyen nép ez akkor a Vajdaságban, ha ugyanazon nemzet tagjai emiatt haragudnak egymásra (ki ért oda előbb zabrálni)? Vajon akkor, ha két különféle nemzet tagjai lennének, mennyire gyűlölnék egymást?

Az tény, hogy a Vajdaságban a egyes házasságok aránya igen magas (volt). De azt sosem teszik hozzá, hogy ez az egyik házastárs számára (törvényszerűen a kisebbséghez tartozóé) az asszimiláció útját jelentette, a megszületendő gyerek többnyire inkább szerb lett, és egyre ritkábban kétnyelvű. Ez önmagában véve természetes. Ám az egész folyamatot ünnepelni nem természetes – mármint, hangsúlyozom, ünnepelni. Miféle kultúra az, amelyben a kisebbségeket végül úgy mutogatják, mint anno a Londonba cipelt amerikai indiánokat, akik végül belehaltak a különféle fertőzésekbe? Miféle társadalom az, amelyben a vajdasági gazdasági titkár a vajdasági falvak elnéptelenedését úgy akarja megoldani, hogy az üresen álló, egykori német házakat ugyanezen elszármazott németeknek, e németek utódainak kínálja fel? Hisz, így az indok, például Magyarországon is sok nyugati vásárol olcsó házat, mivel a nyugdíjból ott primán kijöhetnek. A miniszter már számol is: 5–10 ezerért vehet a német nyugdíjas nagy portát régi, szép házzal, még annyi a felújítás, az éghajlat kiváló, a német nyugdíjból jól ki lehet jönni. A miniszter az innen elszármazott (értsd: elűzött, elmenekült) németek és utódaik képviselőivel beszélgetve magyarázza a jogszabályt, hogy már külföldi, így német is vásárolhat házat a Vajdaságban, ennek jogi akadálya nincs. Micsoda morbid ötlet – még ha az ötlet nem is rossz,

de a prezentálása annál inkább –: németek, vegyétek meg újra azokat a házakat, amelyek a tiétek voltak, aztán afféle turista-ként majd mi kiszolgálunk benneteket, csak hozzátok a pénzt. Eközben az egykori bácskai és bánáti németek még mindig kollektív bűnösnek számítanak, azaz még egyénileg sem lehet senkit rehabilitálni, akit bizonyítottan ártatlanul, ítélet nélkül végeztek ki 1944–45-ben. Ez, újabban, csak a magyarokra vonatkozik.

A közép-szerbiai Užice városában járva előadást tartottam mintegy száz gimnazistának a magyar irodalomról. Előtte megkérdeztem őket, milyen magyar hírességet ismernek? Egy fiú felemelte a kezét, s mondta: Puskás. Egy focista, akit se ő, se én nem láthattam fénykorában focizni. Mást azonban senki sem tudott megnevezni, nemhogy még egy focistát, de művészt, tudóst, írórt sem. És vajdasági magyart sem, pedig Szerbiában – Koszovó nélkül – mégis a magyarok a legnagyobb kisebbség (illetve újabban már a bosnyákok). De vajon tudok-e, ismerek-e én vajdasági román, szlovák, ruszin művészt, írórt? Talán igen, egykori munkáimból adódóan, de műveiket akkor sem ismerem. A középiskolában még olvastuk a kiemelt szerzők munkáit, jellemzően a partizánmítoszhoz kapcsolódó verseket, de ezek futószalagon gyártott, a háborús győzelmet, a szocializmust, Titót istenítő „műalkotások” voltak. Ha a Vajdasághoz közük volt, csak annyiban, hogy valami lokális partizánhős kultuszát ápták, akinek az etnikai hovatartozás nem számított. Minden nemzetből, nemzetiségből (kisebbségből) kiemelték egy-egy hőst (akiről utóbb akár az is kiderülhetett, hogy a csendőrök azért verték, mert ő volt a helyi kocsmágrészvétel kiskirálya). A Vajdaságban is gyártották a hősöket, de mint tudjuk, szerencsétlen az az ország, melynek hősökre van szüksége. Szintén futószalagon adták néphősök, partizánok nevét a városoknak, falvaknak, az utcanevekről, iskolákról nem is beszélve, de ma már aligha tudják, kik is voltak ők.

Gion Nándor tipikus vajdasági magyar író volt – karrierje szépen ívelt fel, végül színházigazgató, rádiós főszerkesztő, az Írók Egyesületének elnöke lett. A háború kitörése után emigrált Budapestre, ott fedezte fel, hogy ő valójában magyar, és magyarként üldözték a Vajdaságban, így ő. Regényeiben pedig tipikusan a vajdasági vidék, a kisvárosok többnemzetiségű közösségeiről írt. Előbb a svábokról (részben maga is sváb származású volt), többek között azokról, akik a második világháború előtt magyarokká akartak asszimilálódni, de például a helyi cigányokról is. Ahogyan áttelepült Magyarországra, egyre több etnikai sztereotípiát került műveibe, és noha ma gondosan ápolják emlékét szülővároskájában, Szenttamáson, arról már egy szó sem esett, végül mennyire nem tudott mit kezdeni a vajdasági magyarok kisebbségi sorsával. De kudarca éppen ezért értékes – ő legalább megpróbálkozott vele.

Ám a vajdasági magyar írók esetében sikertörténetekről is beszélhetünk. Fiatal korukban még jugoszlávok voltak, baloldaliak, szocialisták, kozmopoliták, akik épp a vajdasági tempomtorony-perspektívát akarták meghaladni. Mert a korábban kisebbségi sorsba került írók a *couleur locale* mellett tették le voksukat – hogy a helyi színekről kell írni: a helyi emberekről, tájról, történetekről. Az avantgárd fiatalok hevesen támadták őket – nekik a tenger jelentette a nyitottságot, meg Belgrád, Zágráb, Dalmácia. Nem a kukoricagórék és a tanyák világa, a poros-sáros Bácska, a kies Bánát. Aztán idővel Tolnai és Végel is *visszatért*, és az utóbbi évtizedekben szülővároskaik vagy lakhelyük a történeteik színhelye. És noha előbb-utóbb valamilyen mértékben minden kisebbségi író patetikussá válik, egyfajta szenvedéstörténetbe menekül, áldozatként láttatja magát, ők ennek határt szabtak.

Megvallom, nem ismerem a nem magyar nyelvű vajdasági irodalmat, vagy legalábbis igen felületesen. Akiket megismerek, főképp természetesen szerb írók munkáit, nem mon-

danám, hogy fülük lenne a többi vajdasági nációra – nem mintha egy művésznek lenne ilyen feladata, hogy szerepet kellene játszania. Hogy egyben értelmiségiként törődnie kellene a többiekkel. Hovatovább igen veszélyes is divatkövető vagy divatmajmoló módon az etnikai problémákra koncentrálni, műalkotásokat létrehozni, mintha ennek most lenne szezonja (akárcsak a háborús irodalomnak). A szerb kritika például ünnepelte Igor Marojević *Majčina ruka* (*Az anya keze*) című regényét, amely egy bácskai kisvárosban, a korábban *Volksdeutschok* által lakott Verbászon játszódik. Az ide telepített montenegrói fiú szembesül két, otthon maradt fiatal német lány sorsa révén azzal, kik is laktak korábban a házban, az utcában, ahová ők és a többiek költözhettek. A kurzusregény végül szinte mágikus realizmusba torkollik, ahol minden titok megoldódik, miután a fiú nyomozásba kezd, kik lakhattak korábban főutcai házukban, s mondani sem kell, a két nőn keresztül „kriminalizálódik” a sztori. Sonja, az idősebb, és félhúga, Herta, együtt élnek, miután édesanyjuk is meghalt. Itt nem fogjuk a cselekményt részletesen elmesélni, meg hogy mit akart az író mondani: kiderül, Sonja apját a partizánok lőtték le, majd miután anyjával és a náluk lakó cipésszel túléltek a táborot, kiköltöztek Németországba, ahol megszületett Herta, a cipész és az anya közös gyermeke. De mivel a férfi verte a feleségét, csak hazaköltöztek Verbászra, miután az egykori börtönőr, egy szerb, megígérte nekik, hogy kapnak egy másik, egykori német házat, amit fenntartottak (?) nekik. A véletlenek betetőzése pedig a regény vége, amikor véget ér a nyomozás: a téma miatt folyamatosan nyaggatott nagynéni pont akkor hal meg, amikor a fiú rájön az igazságra, de az is kiderül, hogy a fiú apja szinte a szegyenbe halt bele, mert mások, a németek házában éltek...

Ezzel csak azt jelezzük, ha még nincs is konjunktúrája a vajdasági irodalomban (ha van ilyen...) a múlt feldolgozása-

nak, biztosra vehetjük, hogy lesz – hiszen mindeddig a 90-es évek háborúi bőséges témával szolgáltattak. Sőt, cinikusan azt állíthatjuk, hogy sok író éppenséggel örülhetett a háborúknak – még ha azok nem is zajlottak a Vajdaság területén –, mert olyan témának tűntek, ami bizony most a rendelkezésükre áll, míg a többi nem exjugoszláviai, európai író nem rendelkezhet ilyes tapasztalatokkal.

Egyszer megpróbálok egy olyan írást – novellát, esszét – írni vajdasági témára, amelyben egyetlenegy nemzet, kisebbség sem lesz megnevezve. Előre látom, nem fog menni. És természetesen túlzok, túl szigorú vagyok a Vajdaságot illetően, különösen annak jövőjét tekintve. Nem tehetek másképp, hisz aggodok, hogy annyi sem lesz, mint volt, de nemcsak a külső hatások, kényszerek, hanem a belső mítoszok tarthatatlansága okán is, hisz azok java hamis. A királyi diktatúra idején, 1929 táján, amikor a Vajdaságot ismét szétverték, gazdaságát kizsákmányolták, ahogy csak lehetett, és még a szerbek, horvátok és más szlávok sem vallhatták magukat annak, amik, hanem csak a jugoszláv kategóriát válaszhatták, a bácskai Mosorinban született Isidora Sekulić, az első női akadémikus, a Vajdaságért aggodott. Láta az anyagi hanyatlást is, de ez kevésbé érdekelte, inkább a szellemi miatt hatotta át a kétely, észrevette a vajdasági kulturális identitás eltűnését. Magára találhat-e a Vajdaság? Lesznek-e új kulturális intézményei? A kérdések, majd egy évszázaddal később: ugyanazok.

Losonc Alpár vajdasági magyar filozófus egy tanulmányában felvetette, hogy nem feltétlenül jó, ha megismerjük a Másikat. Mert akit ismerünk, azt meg is gyűlöljük. Akit nem ismerünk, sőt, nem is tudunk róla, azt nem is gyűlöljük. (Említettem már, hogy Szerbia jó részén azt sem tudják, a Vajdaságban élnek magyarok.) Vagyis akkor a békés egymás mellett élés lehetőségét ez adná? A nem tudás? Hisz amikor a Vajdaságban megismerték egymást a népek, amikor felülről

folyamatosan ennek ideológiáját erőltették rájuk (s ez folyik még ma is, ha csak kirakatszerűen, tehát velejéig hamisan is), akkor előbb-utóbb kitörtek a konfliktusok is. Losoncz érvelése ennél persze szofisztikáltabb, de annál megfontolandóbb. Elég volt a mítoszépítésből, a hamis éltetéséből, az üres hozsannázásból, nézzük meg, mi maradt, amiből még esetleg építeni lehetne valamit.

Vagy nézzék meg azok, akik még ott maradtak.